



Софія Кришталь

ЖІНКИ У ШАХОВОМУ СПОРТІ АБО ГРАЙ ЯК ПОЛГАР

Однак варто врахувати, що вона грала із найсильнішими шахістами того часу. Тоді чоловіки-шахісти начебто жартома придумали так званий «клуб Вері Менчик», до якого входили ті чоловіки-шахісти, які їй програвали. Зауважимо, що згодом таких набралось аж 147 осіб, і ще 147 були «кандидатами в члени клубу», тобто, вони зіграли з нею внічию⁴.

Однією із об'єктивних причин нижчих досягнень жінок у шахах є те, що жінки значно пізніше за чоловіків професійно почали займатися цією грою. Перший міжнародний шаховий турнір серед чоловіків був проведений у 1851 р., тоді як жіночий – лише у 1927 р.⁵ Перша чоловіча олімпіада відбулася у 1927 році, і проводилася регулярно щодва роки (щоправда була тривала перерва, пов'язана з Другою світовою війною). Перша жіноча шахова Олімпіада відбулася лише у 1957 р., і надалі такі змагання проводилися з різною періодичністю – 2, 3, 6 років аж до 1976 року, коли Міжнародна шахова федерація (ФІДЕ)⁶ прийняла рішення проводити їх разом з чоловічими в одному місці щодва роки.

Чоловічі змагання завжди викликали велике зацікавлення у громадськості, до них була прикута увага преси. Жіночі змагання висвітлювалися значно слабше. Промовистим є факт, що, скажімо, історія започаткування і проведення чоловічих олімпіад неодноразово висвітлювалася авторами різних країн. Навіть нещодавно видана книга «Всесвітні шахові Олімпіади. 1927-2006»⁷, незважаючи на узагальнену назву, присвячена лише чоловічим турнірам, а про жіночі змагання такого ж рівня у літературі обмаль інформації.

Ще півстоліття тому відома югославська шахістка, учасниця багатьох змагань на першість світу (1954-1981 рр.) Мілунка Лазаревич передбачала, що покращення умов життя жінок сприятиме, зокрема, і підвищенню їхнього класу гри за шахівницею, а відтак жіночі турнірні досягнення зрівняються з чоловічими⁸. І справді сьогодні жінки успішно конкурують з чоловіками на престижних міжнародних турнірах. Так, на недавньому відкритому турнірі (або як їх ще професійно називають – «оупені»),



Тамара Марценюк

найбільше очок (по 8) здобули 46-річний англійський супергросмейстер Найджел Шорт та 17-річна китайка, чемпіонка світу Хоу Іфань. Окрім того, ще з десяток шахісток (а брало участь у цьому турнірі чимало жінок) виступили досить вдало.

ЧОЛОВІЧІ ТА ЖІНОЧІ РЕЙТИНГИ У ШАХАХ

Позитивним зрушенням у жіночих шахах є неухильне зростання кількості професійних шахісток. Проте, як слушно зауважує російська гросмейстриня Наталія Погоніна, оскільки жінки прийшли в шахи зовсім недавно, їхня чисельність ще не є достатньою для складення повноцінної конкуренції чоловікам⁹. Це яскраво демонструють офіційні рейтинги, представлені на сайті ФІДЕ. Зазначимо, що є загальний рейтинг і окремо – жіночий рейтинг. Тут можна провести аналогію із становищем жінок у сучасному бізнесі. Жінок виділяють в окрему групу, яка, через досвід перебування у підпорядкованому порівняно з чоловіками становищі, має нижчі здобутки.

Як видно з рейтингу, рівень гри шахістів є набагато вищим, ніж шахісток. Зокрема, станом на 1 березня 2012 року у топ-100 шахістів¹⁰ є лише одна жінка – Юдіт Полгар, яка займає 29 позицію. При цьому вона програв першому номеру 124 очки. Варто зауважити, що Юдіт Полгар – взагалі єдина жінка, рейтинг якої перетнув межу 2700. Другий номер в жіночому рейтингу програв Юдіт цілих 70 очок, тобто різниця є разючою. Діапазон рейтингів першої сотні чоловіків-шахістів 2652-2835, першої сотні жінок – 2363-2709, причому планку 2600 пододала, крім Полгар, лише одна шахістка. В юніорській двадцятці ситуація схожа: в середині загального списку є

одна дівчина Хоу Іфань, а діапазони рейтингів у перших двадцяти хлопців – 2559-2767, проти 2294-2639 у дівчат¹¹. Порівнявши дані рейтинг-листів станом на 1 січня 2012 року і 1 березня 2012 року, зауважимо, що рейтинги більшості найсильніших шахісток за останні два місяці зросли, що свідчить про покращення рівня їхньої шахової майстерності.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ СПОРТСМЕНОК І ШАХИ

Емпіричний матеріал дослідження – 4 глибокі фокусовані напівструктуровані інтерв'ю¹² (3 жінки, 1 чоловік; вік – від 18 до 44 років; шаховий досвід – як мінімум 10 років) та 8 експертних інтерв'ю (6 чоловіків, 2 жінки; виступають за Україну, Росію, Вірменію, Грузію, Туреччину, Іспанію)¹³. Польовий етап відбувався протягом листопада 2011 року – лютого 2012 року. Глибокі інтерв'ю проводилися особисто, експертні – в режимі Інтернет-переписки (зважаючи на важкодоступність респондентів і респонденток).

На початку інтерв'ю **Марія** зазначає: «звичайно, я помічала (що хлопців на турнірах багато – прим. авт.), але я не вважала, що вони повинні грати сильніше, я завжди намагала-

ся в них вигравати». Спортсменка не вважає, що існують суттєві гендерні відмінності щодо рівня гри чоловіків та жінок. Навпаки, респондентка критично реагує на гендерні стереотипи щодо рис маскулінності та фемінності у суспільстві та намагається їх долати: «жінки грають слабше, поперше, тому, що вони думають, що грають слабше, тобто вони вже самі налаштовані на те, що вони гірше займаються шахами і гірше грають». З іншого боку, у цьому гендерно сегрегованому спорті **Марія** не готова самотужки долати гендерні стереотипи. Так, хоча змалечку батьки їй говорили: «Ти повинна вигравати у чоловіків, чим частіше ти в них будеш вигравати – тим краще»; вони не заперечували можливості досягти успіху у чоловічих шахах. Але тим не менше, **Марія** рідко бере участь у чоловічих турнірах, тому що в них у жінок менше шансів виграти.

Як і **Марію**, **Аню** теж саме батьки спонукали займатися шаховим спортом, вони «обоє закінчили університет фізичної культури, а вчилися вони там на тренерів, тому коли вони закінчили навчання, то планували, щоб я і сестра займалися шахами». Дівчинка почала грати у шахи в 2 роки, з 4-5 років ходила до шахового клубу. Зма-

лечку **Аня** не відчувала себе слабшою за хлопців, адже, з її слів: «ми не були на однаковому рівні, я була на вищому рівні. Хіба там може серед геть старших хлопців, які мали 12 років, але це було нормально, бо якщо вони старші, то природно, що вони займаються більше, і я грала від них слабше». Тато натренував Аню таким чином, аби вона була гідною суперницею своїм одноліткам.

Однак, наступні роки соціалізації у конкурентному середовищі респондентки відбувалися, очевидно, не без впливів гендерних стереотипів, усталених суспільних уявлень про роль і становище жінок у професійному спорті. Адже на запитання про те, чому хлопців більше у шахах, дівчина відповідає: «...поперше, шахи вважаються спортом. І якось звичніше, що хлопці мають бути сильніші, що їх має бути більше, і я не знаю, як це... І є загальна статистика дівчат і хлопців у спорті: загалом і в шахах. І в ній менший відсоток дівчат ніж хлопців. Зрештою, і зараз відомо, що хлопці грають сильніше за дівчат». Тобто, власним прикладом долаючи стереотипи про становище жінок у професійному шаховому спорті, **Аня** ретранслює ті ж стереотипи.



Наталя із гендерними стереотипами зіткнулася на початку своєї професійної кар'єри, адже її вчитель і такий первинний агент соціалізації як батько зазначав, що шахи – «це серйозна гра, що вона складна, що вона для жінок досить складна, і щоб я краще пішла і зайнялася чимось іншим».

Мама дівчинки не вміє грати в шахи. Усюди, куди респондентка ходила з батьком грати в шахи (Майдан «Ринок», шаховий клуб), грали лише чоловіки. Респондентка стикалася із ставленням, наче шахами можуть займатися тільки хлопці і це чоловіча гра. «...Ну завжди хлопців було більше, тому що це така більше чоловіча гра, більше мислення... Якось дівчаткам вона менш цікава назагал». У відповіді респондентка демонструє гендерні стереотипи щодо професійних навичок: «все, що якось пов'язане з мисленням, логічним мисленням. Якось так стається все-таки, що дівчаток там значно менше, ніж хлопців».

Для **Олега**, на відміну від трьох попередніх респонденток, залучення у шаховий спорт відбулося не через сімейне оточення (батьків), а завдяки сусідам по вулиці («за сусідським столом збиралася компанія, яка грала в шахи, в карти, під грушею, на відкритому повітрі»). З дівчат шахісток у його місті він зміг назвати лише одну, але сказав що вона була для нього справжнім прикладом того, як можна стати хорошою шахісткою. Проте його погляди на місце жінок у спорті є гендерно стереотипізованими: «Це нормально, що хлопці грають сильніше за дівчат. А в теніс хто грає сильніше: дівчата чи хлопці? А в футболі хто сильніше, а в боксі, хто сильніше? Хлопці чи дівчата? От який ти знаєш вид спорту, що дівчата сильніші? Ну, крім тих, де хлопці не виступають?». **Олег**, який професійно займався кількома видами спорту – волейболом і шахами – обрав шахи через їх меншу залежність від будови тіла: «Я розумів, що зі своїм зростом добитися високих результатів в професійному волейболі буде надзвичайно тяжко. Тому я вибрав шахи». Доцільно припустити, що для нього шахи є менш престижним професійним спортом, оскільки вони більш доступні широкому загалу охочих (зокрема, і дівчатам).

ЧОМУ ЖІНКИ ПОСТУПАЮТЬСЯ ЧОЛОВІКАМ У ПРОФЕСІЙНОМУ ШАХОВОМУ СПОРТІ: ПОЯСНЕННЯ РЕСПОНДЕНТОК

У професійному спорті, як і загалом на ринку праці, саме жінки, на відміну від чоловіків, стикаються з явищем необхідного подвійного навантаження – домашніх обов'язків, що забирають чимало часу. Спортсменки і спортсмени, аби тримати відповідний професійний рівень, змушені працювати по 10 годин на

день, у тому числі й у вихідні. Очевидно, що у жінок в середньому менше можливостей займатися професійним шаховим спортом. **Марія** звертає увагу на проблему подвійного навантаження у жінок-спортсменок: «жінки в більшості займаються шахами набагато менше за чоловіків. У них більше, так би мовити, справ жіночих. А чоловіки більше сконцентровані тільки на шахах і вони нічим не зайняті». Також **Наталя** зазначає: «у дівчат інші пріоритети в житті, що в дівчаток на першому місці все-таки сім'я, створення сім'ї, діти, сімейне вогнище і таке інше». Вона наводить приклад Юдіт Полгар. Оскільки та зараз одружена, то в неї нема часу займатися шахами по 10 годин на день, як це було до того, тому що домашні клопоти дуже зв'язують її.

Аня ж пояснює кращі результати чоловіків у шахах їхніми фізичними даними: «Через витривалість вони можуть краще і довше займатися, а якщо це триватиме довший час, то відповідно і рівень у них буде вищий». До фізичних показників звертається і **Наталя**, надаючи такий приклад: «коли в тебе дуже мало часу і ще тре-

своїй чоловічій суті – мобілізує їх та екстремальність – грають досить точно, швидко, ефективно».

Основною проблемою того, що дівчата грають слабше за хлопців, **Олег** вбачає історичний фактор: «Зараз жінки вже починають наздоганяти чоловіків, і вже є перші «жіночі дошки», кращі шахістки можуть скласти конкуренцію кращим шахістам. Хоча десяток років назад про це навіть мріяти не можна було».

Марія вказує на різницю у процесі мислення чоловіків і жінок, що є стереотипним баченням: «Хоча в дуже багатьох питаннях чоловіки думають логічніше. Вони бачать найголовніше – суть». Вона вважає, що думки чоловіків є чіткішими, і чоловіки не розпорошуються на дрібниці. Саме це їй дозволяє їм грати зосереджено і, як результат, якісніше. Окрім того, респондентка вказує на гендерні особливості гри у шахи: «...жіночі шахи є більш агресивними, ніж чоловічі. Навіть жінка може думати, що от, іду всіма фігурами вперед, я ж виграю. Але все тому, що вона не розуміє суть позиції».



ба зробити багато ходів, кров'яний тиск у цей час у спортсменів-шахістів сягає до 200, до 240».

Також **Наталя** наводить ще й психологічний чинник. Як вона стверджує, дівчата більш болісно сприймають поразку, ніж хлопці. Саме тому після програної партії їм так важко знову взяти себе в руки і продовжувати турнір. Те ж саме стосується і різного роду екстремальних ситуацій. Коли під час партії настає цейтнот (коли залишається дуже мало часу), то дівчата починають панікувати і губляться. «А хлопці по чисто якійсь

ПРОЯВИ ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ У СУЧАСНИХ ШАХАХ

Із нижчим рівнем гри шахісток порівняно з чоловіками пов'язана нижча оплата їхньої праці. Призові виплати у чоловічих і жіночих турнірах істотно відрізняються не на користь останніх. Так, призовий фонд матчу на першість світу між Вішванатаном Анандом і Веселином Топаловим (2010 р.) склав 2 млн. євро, тоді як призовий фонд аналогічного матчу між Хоу Іфань і Хампі Конеру (2011 р.) становив 200 тис. євро. До недавнього часу гонорари шахісток були

настільки незначними, що навіть найкращі з них не могли розглядати шахи як основну професію. Це і є вагомою причиною того, чому жінок так мало у цьому виді спорту.

Також на те, що жінок менше в цьому виді спорту, впливають гендерні стереотипи, що шахи – це традиційно чоловіча гра. Н. Погоніна наводить приклади того, як дівчаткам батьки менше дозволяють їздити на турніри, що, звичайно, знижує їхню можливість розвивати свою шахову майстерність. Окрім того, традиційний стереотип про те, що жінкам місце вдома – на кухні, також відіграє роль. Жінкам важче ставати професійними шахістками, адже вони стикаються із проблемою «подвійного навантаження», суспільного очікування бути хорошою господинею та матір'ю.

Схожі думки з приводу гендерної нерівності в шахах висловлює ексчемпіонка світу росіянка Олександра Костенюк¹⁴. Вона зауважує, що в дитячих турнірах кількість хлопчиків і дівчаток є приблизно однаковою. Проте, коли дівчата досягають двадцятирічного віку, їх стає помітно менше: одні йдуть на навчання, інші вирішують створити сім'ю. Шахістки, як правило, ведуть кочовий спосіб життя: вони постійно на турнірах, на зборах, тому їм важче, ніж чоловікам суміщати шахи та сімейне життя, у тому числі й материнські обов'язки. Окрім того сьогодні, якщо дівчинка хоче чогось досягти в шахах, у неї повинен бути достатньо великий тренерський штаб. Але на даний момент ніде не створено таких умов, хіба що в Китаї.

Знакомим явищем у шаховому світі стала поява сестер Полгар. Жужанна, Юдіт та Софія Полгар – шахістки, родом із Угорщини. Їхній батько, вважаючи, що геніями не народжуються, а стають, провів невеликий експеримент. З дитинства дівчатка займалися по 8 годин на добу шахами, що дало свій результат¹⁵. Юдіт Полгар наразі є найсильнішою шахісткою в світі; вона грала переважно в чоловічих турнірах. Цей випадок демонструє, наскільки гендерна соціалізація впливає на подальший розвиток дитини. Максим Наумов пише про те, що причиною цього є той факт, що її тренував батько, який упевнений, що жінки здатні грати нарівні з чоловіками. І саме тому у дівчинки не виникло сумнівів, що це не так¹⁶.

Респондентка **Марія** зазначає про зверхнє ставлення чоловіків до жінок у шахах. Зокрема, вона наводить приклад про особливості аналізу чоловічих і жіночих партій: «Ну і чоловічі партії нормально аналізується, а жіночі партії «Ну, як ти туди пішла? Ну і чого ти це зробила? Ну і про що ти тоді думала?». Доцільно припустити, що чоловіки вважають свою до-

вершенішою, помилки – припустимими, в той час як жінки немовбито не мають жодного права помилятися. Про це згадує й **Аня**: «...якщо дівчина щось не так зробила, ну то помилилася, а от як хлопець, то на цьому так не акцентується увага».

Марія зазначає, що у чоловічих турнірах нагороди, як правило є більшими. До того ж, інколи трапляється й таке, що чоловіків поселяють у кращі готелі. Різке матеріальне становище спортсменок і спортсменів пояснюється тим, що чоловіки краще грають і мають вищий рейтинг.

Також **Марія** наголошує на різному



ставленні тренерів до хлопчиків та дівчаток: «...дівчина не хоче займатися шахами, то тренер говорить: «Ну добре, якщо ти не хочеш займатися, то можеш собі піти там погуляти». А якщо хлопець не хоче – то він вже може якось настояти на заняттях і казати: «Ні, я тебе нікуди не відпущу. Давай, все-таки, працюй далі». І хлопець до цього ставиться з більшим розумінням, ніж дівчина. Тому що вона може образитися, бо вважає, що до неї якось неправильно по-сталися». Тобто навіть серед тренерів є поширеними стереотипи про вразливість дівчат та стриманість у почуттях хлопців. З подібних прикладів можна зробити висновок, що до

дівчат ставлення є поблажливим. У суспільстві поширений стереотип, що шахи не можуть бути основним заняттям для дівчини, і тому тренер не сприймає її як серйозну шахістку, саме тому він і не тримає такої жорсткої дисципліни, як у випадку з хлопцями. Хоча дівчата-спортсменки на власних прикладах долають ці стереотипи, як-от **Марія** зазначає: «...я не відчуваю ніякою проблеми, щоб 5-6 годин сидіти і постійно думати і не відволікатися».

Шахістки на професійному рівні почали виступати лише у середині минулого століття, та й кількість їх була незначною. На початку зародження жіночих шахів їх представниці стикалися з великою кількістю проблем: несприятливим і нерозумінням у суспільстві, з іронічним ставленням чоловіків-шахістів, засобів масової інформації, з гіршими умовами проведення змагань, низьким рівнем фінансування, що й призводило до повільних темпів популяризації цього виду спорту серед жінок.

Як у середовищі шахістів-професіоналів, так і у суспільстві загалом склалися певні стереотипи щодо місця й ролі жінки у шахах. І хоча більшість шахісток це заперечують, вважають, що жінки не поступаються чоловікам ні за витривалістю, ні за здібностями до шахів, визнають за потрібне змагатися з чоловіками, але підтверджують, що поступаються чоловікам-шахістам за рівнем гри. Про це свідчать і результати досягнень жінок і чоловіків у шахах, які вміщені у рейтинг-листах ФІДЕ.

Основними чинниками меншої успішності шахісток називають менший досвід фахового залучення жінок до шахового спорту, більшу зайнятість жінок домашнім господарством, сім'єю, гендерні стереотипи тощо.



¹ Основи теорії гендеру: Навчальний посібник / (Відповід. ред. М. М. Скорик). – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 158.

² Неофіційна домашня сторінка Боббі Фішера. – Режим доступу: <http://www.bobby-fischer.net>.

³ Кира Зворыкина: «Мои часы не остановились». – Інтерв'ю // *Вечерняя Москва*. – 2004. – 1 октября. – № 185 (23983). – Режим доступу: <http://www.vmdaily.ru>.

⁴ Вера Менчик – первая чемпионка мира по шахматам. – Режим доступу: <http://www.wild-mistress.ru>.

⁵ Авербах Ю.А., Туров Б.И. Шахматные Олимпиады. – М.: «Физкультура и спорт», 1974. – 302 с.

⁶ Офіційний сайт Міжнародної шахової федерації. – Режим доступу: <http://www.fide.com>.

⁷ Ханамирян Г.С. Всемирные шахматные Олимпиады. 1927 – 2006. – Ереван: Авторское издание, 2006. – С. 8, 14.

⁸ Лазарев Ю. Розумницям слава! // Інтернет-газета «Шахова Україна». – 2012. – 7 березня. – Режим доступу: <http://www.chesspage.kiev.ua>.

⁹ Погонина Н. Женщины и мужчины в шахматах – крушение стереотипов. – Режим доступу: <http://www.pogonina.com>.

¹⁰ Top 100 Players March 2012 // Сайт Міжнародної шахової федерації (ФІДЕ). – Режим доступу: <http://ratings.fide.com>.

¹¹ Top 20 Juniors March 2012 // Сайт Міжнародної шахової федерації (ФІДЕ). – Режим доступу: <http://ratings.fide.com>.

¹² Зауважимо, що, відповідно до правил забезпечення анонімності, респонденткам і респондентам надано вигадані імена.

¹³ У статті через обмежений обсяг використані лише дані глибинних інтерв'ю.

¹⁴ Александр Костенюк боится женщины. – Інтерв'ю // Інтернет газета Дни.Ру. – 2008. – 3 мая. – Режим доступу: <http://www.dni.ru>.

¹⁵ Hess M. Chess Grandmaster Susan Polgar's life is portrayed in the new BBC radio documentary «Chess Girls». – Режим доступу: <http://susanpolgar.blogspot.com/2011/06/chess-girls.html>.

¹⁶ Там само